

Óbekkti uppljóstrarinn

Hver kjaftaði frá? Hver varaði við?

Nýjar heimildir – og nýjar spurningar – um símahleranirnar 1968

Rannsóknir sagnfræðinga að undanförnu hafa sýnt fram á að á kalandastríðsárunum beittu íslensk stjórnvöld símahlerunum nokkuð gegn þeim sem þau töldu ógna öryggi ríkisins. Tilefni símahlerana virðist mönnum nú á dögum oft hafa verið heldur lítið og spurning hversu réttmætar þær hafi verið. Sumarið 1968 var til dæmis hleraður sími hjá róttækum vinstrimönnum og leiðtogum andstöðunnar við NATO og bandarískt herlið í landinu. Í þessari grein sýnir Guðni Th. Jóhannesson sagnfræðingur fram á að lögreglan hafi þá fengið upplýsingar frá óþekktum uppljóstrara, sem var líklega í röðum vinstrimanna, og notað þær til að réttlæta símahleranir.

EFTIR GUÐNA TH. JÓHANNESSEN

Sigurjón
Sigurðsson
lögreglustjóri
stóð í ströngu í
kalda striðinu.

Reykjavík, fimmtudaginn 30. maí 1968: Átti hann að trúa þeim orðrómi sem hann hafði heyrт á skotspónum? Eða hafði hann í raun verið viðstaddir þegar lagt var á ráðin um það sem í vændum var? Það sem talað var um að gera þegar NATO-ráðherrarnir kæmu í júní! Og vildi hann þá ekki taka þátt í því? Hvers vegna ekki? Það vitum við ekki. Kannski var það svo kona en ekki karl sem hér um ræðir; við vitum það heldur ekki enn. En við hljótum að álykta að þetta hafi orsakað nokkurt sálarstrið hjá þeim sem átti í hlut. Því hvað var til ráða? Þegja yfir öllu saman? Og bera þá sína ábyrgð ef allt færi úr böndunum? Eða láta lögregluna vita? Kjafta frá vinum sínum?!

Sjaldan jafnmargir tignir gestir

En áfram má spryta: Vissu laganna verðir kannski eitthvað þá þegar? Eða þóttust þeir vita eitthvað? Vist er að þeim var tæpast hláttur í huga þennan dag, yfirmönnum lögreglunnar í Reykjavík. Innan nokkurra vikna kæmu utanríkisráðherrar Atlantshafsbandalagsins til fundar í borginni og öryggis þeirra þyrfti vitaskuld að gæta.

Sjaldan eða aldrei höfðu jafnmargir tignir gestir safnast saman áður á Íslandi og nægur var því vandinn fyrir hina fámenu og óvopnuðu lögregluþjóna landsins. En nú hafði bæst við að ungr róttæklingar, herstöðvarandstæðingar, friðarsinnar, sósíalistar og aðrir fjandmenn NATO, virtust til alls víslir í Reykjavík. Sunnudaginn 26. maí höfðu fjögur herskip aðildarríkja bandalagsins komið í kurteisishemsókn til borgarinnar og mótmælendur úduðu þá slagorð á kinnung eins þeirra og gerðu annan usla niðri við höfn.

Læknar, listamenn og leikarar

Næsta fimmtudag, við upphaf þeirrar smásögu sem hér er, sögð, voru að minnsta kosti þrjár skýrslur um hasarinn komnar á borð lögreglustjórans í Reykjavík, Sigurjóns Sigurðssonar. Í þessum skýrslum (sem ég veit um en hef ekki séð) var án efa að finna nöfn nokkurra eða margra þeirra sem höfðu látið til sín taka við herskipin. Eflaust var Ragnars Stefánssonar, forseta Æskulýðsfylkingarinnar, getið þar auk Vernharðs Linnet, duglegs félaga í samtökunum sem kunní öðrum mönnum betur á úðabrusa um þær mundir.

Fra mótmælaaðgerðum vegna fundar utanríkisráðherra NATO. Myndina tok Vilborg Harðardóttir.

„Viðtæk samúð með stúdentunum“

Í frétt Morgunblaðsins af atburðunum við höfnina höfðu ýmsir aðrir á vettvangi verið nafngreindir; Arnar Jónsson leikari og rithöfundarnir Þorsteinn frá Hamri og Úlfur Hjörvar, Drífa Viðar listmálar og Skúli Thoroddsson læknir. Vel má því vera að einhver þeirra hafi einnig verið nefndur á nafn í lögregluskyrslunum.

Skemmdarverk og óspektir

Um það er enn ekki hægt að dæma. Hitt liggur fyrir að þennan fimmtudag, 30. maí 1968, léti Sigurjón Sigurðsson senda lögregluskyrslur 6950, 5969 og 6045/68 um „skemmdarverk, óspektir við erlend herskip og við Lögreglustöðina í Pósthússtræti o.fl. sunnudaginn 26. maí sl.“ til Þórðar Björnssonar, yfirsakadómara í Reykjavík. Þótt sú hafi ekki orðið raunin stóð vilji lögreglunnar greinilegatil þess að menn sættu ákærum fyrir framferði sitt við höfnina.

Á hinn bóginn virtust þeir, sem höfðu verið þar að verki, himinlifandi með gang mála. Degi áður hafði Ragnar Stefánsson sagt í Þjóð-

viljanum að aðgerðirnar við herskipin hefðu heppnast afar vel því þær hefðu vakið athygli og það eitt dygði til í baráttunni:

„Almennt er okkur gert að halda okkur innan þess ramma sem talinn er til borgaralegs velsæmis en reyndin er sú að slíkar aðgerðir duga ekki til – flest blöð og útvarpið reyna að þegja þær í hel.“

„Utan borgaralegs velsæmis“

Augljóst sýndist þess vegna að þeir, sem höfðu haft sig í frammí við herskipin, myndu vilja leika sama leikinn þegar utanríkisráðherrar NATO kæmu hingað til lands í júnílok. Á fimmtdeginum birtist auk þess frétt í þjóðviljanum sem virtist taka af öll tvímæli í þeim efnunum. Á forsíðu blaðsins var þessi litla klausa:

Stimpingar og mótmæli

● Íslendingar gengu árið 1949 í varnarbandalag vestrænna ríkja, Atlantshafsbandalagið eða NATO. Skömmu síðar kom bandarískur her til landsins. Hvort tveggja var mjög umdeilt meðal landsmanna og segja má að aðildin að NATO og vera hersins á Miðnesheiði hafi klofið þjóðina í margra áratugi. Árið 1968 var haldinn í Reykjavík fundur utanríkisráðherra NATO og andstæðingum NATO og hersins fannst sjálfsagt að nota tækifærð til að mótmæla. Yfirmenn lögreglunnar þóttust hafa fengið það loforð að mótmæli færðu fram með friði niðri i Vatnsmyri um leið og ráðherrarnir sætu á fundum í aðalbyggingu Háskóla Íslands. En svo fór að fólk stóðst ekki mátið, kom sér fyrir á tröppum byggingsarinnar, söng þar og hrópaði slagorð uns lögreglan ruddi völli inn. Kom þá til nokkurna stimpinga.

ÓPEKKTI UPPLJÓSTRARINN

„Samtök hernámsandstæðinga: miðnefnd samtakanna efnir til fundar í kvöld kl. 8.30 í Aðalstræti 12. Dagskrá: Mót-mælaðgerðir vegna ráðherrafundar NATO. – Framkvæmdanefnd.“

Burfti frekari vitna við? Í Morgunblaðinu þennan sama dag voru óg-vekjandi fréttir um upplausnarástandi í Frakklandi sem þá var komið í algleyming. „BorgarastyrjöldíFrakklandi?“ spurði blaðið í fyrirsögn. „Víðtaek samúð með stúdentunum,“ sagði á öðrum stað. Þar að auki fann höfundur Staksteina mjög að orðum Ragnars Stefánssonar um aðgerðir „utan borgaralegs velsæmis“. Höfundurinn sagði þau lýsa „betur en annað ofbeldishugarfarinu, þar sem allt er talið leyfilegt aðeins ef það vekur athygli“.

Tilbúnir í átök og hermdarverk?

En var þá eitthvað annað og meira í vændum á Íslandi þegar ráðherrafundurinn yrði haldinn; eitthvað verra en at-gangurinn á hafnabakkanum? Þessar og viðlíka spurningar gátu hæglega verið í huga Sigurjóns Sigurðssonar og hans liðs fimmtudaginn 30. maí 1968. Kannski hafði löggreglustjóri þá þegar fengið þær fréttir frá starfsbræðrum sínum í Kaupmannahöfn og Ósló að hópur ungra Grikkja, sem hafði flúið heimaland sitt eftir að herforingjar rændu þar völdum og stjórnuðu með harðri hendi, hygðust halda til Íslands.

Við vitum að Sigurjóni var sagt að „þessir menn væru tilbúnir í átök og skemmdarverk, einkum gagnvart utanríksráðherra Grikklands“, eins og greint er frá í nýlegri skýrslu „kaldastríðs-nefndarinnar“ hér á landi.

Nú er að hrökkva eða stökkva

Eflaust hefði löggreglan því viljað vinna miköld til að vita á hvaða ráð yrði lagt þetta fimmtudagskvöld í Aðalstræti 12. Auðvitað var það hægara sagt en gert, en seinna meir vitum við sitt af hverju. Við vitum til dæmis að fundurinn hófst á tilsettum tíma og sóttu hann 12 miðnefnd-armenn. Jón Hannesson stýrði fundi og kvað áhuga fyrir því innan samtakanna að efna til mótmæla við utanríksráðherrafundinn „í einni eða annarri mynd“. Þeir Gunnar Guttormsson og Einar Laxness hvötu til Keflavíkurgöngu.

Nú væri annaðhvort að hrökkva eða stökkva. Tilvera samtakanna væri

nú í veði,“ var haft eftir Gunnari í fundargerðabók miðnefndarinnar og þetta varð niðurstaðan: Keflavíkurganga skyldi gengin um sama leyti og utanríksráðherrar NATO héldu sig hér á landi.

Var það svo voðalegt? Slíkar göngur höfðu áður verið haldnar og göngumenn höfðu ávallt verið til friðs, virt tilmæli lög-reglu og ekki gert sig líklega til að valda óskunda. Og gátu skemmdarverk við höfnina, fyrirheit í viðtölum um frekari athafnir og fundahöld hernámsandstæðinga um „mótmælaðgerðir vegna ráðherrafundar NATO“ valdið því að yfirmenn löggreglunnar gripu til þess sjalgðæfa örþrifaráðs að leita heimildar til þess að hlera fjölmarga síma í Reykjavík? Eða voru það grísku útlagarnir sem ollu mestum ótta?

Símahleranir viðurkennd aðferð

Nú eru það við sem þurfum að sprýja spurninga, tæpum 40 árum síðar, og einkum í ljósi þess að laugardaginn 1. júní samdi Baldur Möller, ráðuneytisstjóri í dóms- og kirkjumálaráðuneytinu, beiðni til Þórðar yfirsakadómara Björnssonar um heimild til hlerana. Vitneskja um það bréf varð heyrinkunn í fyrra og í bókinni Övinir ríkisins skrifaði ég þetta um rök ráðamanna:

„Líklega er það því tilviljun að beiðni um símahleranir bar upp á sama dag og Keflavíkurganga var auglýst. Lögregla og dómsmálaráðuneyti þóttust vita fyrir vist að óspektir yrðu og höfðu kannski heyrta einhvern ávæning af því að endurtaka bæri leikinn frá herskipakomunni.

„... þá klifrum við bara upp í stað“

Fyrverandi löggreglumaður sagði í viðtali við RUV frá viðtækum hlerunum án dómsúrskurða

Fjölmargt á enn eftir að upplýsa í sambandi við hlerunarmál í kalda stríðinu á Íslandi. Fullyrt hefur verið að ekki hafi verið hleraðir símar nema að fengnum dómsúrskurði en þeir eru til sem draga þá fullyrðingu í efa. Í janúar síðastliðnum var í Síðdegisútvarpi Rásar 2 lesin upp frásögn sem höfði var eftir fyrverandi löggreglumann sem ekki vildi láta nafns síns getið. Hann vildi ekki einu sinni leyfa rödd að heyrast, svo smeykur sagðist hann um að borin yrðu kennsl á hann af fyrri yfirmönnum sínum. Sagan öll fékk góðfúslegt leyfi fréttastjóra RÚV, Óðins Jónssonar, til að birta frásögnina af því sem löggreglumaðurinn hafði að segja.

Löggreglumenn kljást við mótmælendur vegna Vietnamstríðsins. En stunduðu þeir einnig símahleranir?

Þar að auki er líklegt að yfirvöld hér hafi haft til hlíðjónar starfsaðferðir í öðrum aðildarríkjum Atlantshafsbandalagsins. Sigurjón Sigurðsson sótti reglulega samráðsfundi á vegum þess ásamt forstöðumönnum öryggis- og leynilþjónusta í öðrum aðildarríkjum. Símahleranir voru viðurkennd aðferð í þeirra röðum.

Pegar þessi orð voru rituð viði ég hins vegar ekki af einni heimild um ástæður þess að löggreglan vildi hefja símahleranir fyrir utanríkisráðherrafundinn í lok júní 1968.

Fréttamaður fékk ekki að kynna sér öll skjölín

Í fyrrasumar fór Þór Jónsson, þáverandi fréttamaður hinnar þáverandi NFS, fram á að sjá þau gögn dómsmálaráðuneytis um símahleranir sem flutt voru þaðan ➤

Fyrverandi löggreglumaður sem vill ekki láta nafns síns getið hefur staðfest við Síðdegisútvartið að símar hafi verið hleraðir hjá íslenskum ríkisborgurum og fyrirtækjum hjá löggregluembættinu í Reykjavík á árnum 1970-1980. Hann segir að hvaða löggreglumaður sem er hafi getað hlerað síma á þessum tíma og alkunna hafi verið að símar hafi verið hleraðir ef grunur var um að skoðanir eða athafnir fólks voru talðar meint ógn við öryggi ríkisins. Hjá löggreglunni hafi verið til orðatiltæki sem var á þessa leið: „Ef við þurfum að vita eitthvað meira um málið þá klifrum við bara upp í staur.“

Hann segist oft hafa sjálfur hlerað síma en aldrei þurft að fá neinn dóms-úrskurð til hlerana, í raun hafi hann ekki vitað til þess að dómsúrskurð hafi þurft áður en gripið var til hlerana. Almennt hafi löggreglumönnum ekki verið kunnugt um að neinar sérstakar reglur giltu um hleranir.

Hrósaoð fyrir að hlera

Ef menn voru grunaðir um sakfellt athæfi hafi sími þeirra nær undantekningarlaust verið hleraður. Því meira sem hlerað var þeim mun betur hafi löggreglunni gengið í baráttunni við glæpi og mönnum hafi verið hrósaoð sérstaklega fyrir slík mál.

Hann segir jafnframt að á áttunda ára-

Bréf dómsmálaráðuneytis til yfirsakadómara, 1. júní 1968

Ósíðari hluta þessa mánaðar verður haldinn í Reykjavík ráðherrafundur Norður-Atlantshafsbandalagsins og hafa borizt út ákveðnar fregnir af því að hafinn sé undirbúnin-gur að því að stofnað verði til óeirða vegna fundahald-anna e.t.v. með þáttóku sérþjálfadóra erlendra aðila. Þykir því brýn nauðsyn vegna almannaoryggis að úrskurðað verði um hlustun í eftirlitin símanúmer í Reykjavík, til þess að unnt verði að komast að fyrirætlunum um lög-brot er varða öryggi ríkisins:

17512 – 17513 – 17514 – 24701 – 17500 – 19520
– 16789 – 17079 – 34688 – 15929 – 83082 – 14698 – 17369
– [XXXX] – [XXXX] – 17928 – 13724.

Er þess óskað, herra yfirsakadómari, að mállefni þetta verði tekið fyrir til úrskurðar samkvæmt 47. gr. laga um meðferð opinberra mála.

Jóhann Hafstein
dómsmálaráðherra
hafði áhyggjur af
mótmælum.

tugnum hafi verið fylgst með sumum lög-reglumönnum en mikil pólitík hafi verið í gangi á þessum árum og framgangur manna innan löggreglunnar hafi farið eftir því í hvaða stjórnsmálflokkji þeir voru.

Ofureinfalt að hlera

Hann segir að flestar hleranir hafi farið þannig fram að sérstakur huldumaður var staðsettur á símstöðinni og honum var

„Þá segir hann að löggreglan hafi fylgst náið með hópi manna í þjóðfélaginu sem talinn var ógn við öryggi ríkisins ...“

tilkynnt af löggreglunni að hlera tiltekinn einstakling eða fyrirtæki. Löggreglumenn fengu síðan upplýsingar frá huldumanninum og í kjölfarið var gripið til aðgerða ef til þurfti.

Á þessum tíma hafi verið ofureinfalt að hlera síma. Tvær klemmur hafi verið settar á símalínuna á símstöðinni og þannig hafi verið hægt að hlera hvaða síma sem var. Símar hafi aðallega verið hleraðir á kvöldin og um helgar og oft og tíðum hafi ekki liðið nema klukkustund frá því að löggregla grunaði tiltekinn einstakling um sakhaeft athæfi og þar til byrjað var að hlera síma hans.

Alkunna að hlerað væri hjá fólk og fyrirtækjum

Þá segir hann að löggreglan hafi fylgst náið með hópi manna í þjóðfélaginu sem talinn var ógn við öryggi ríkisins og stundum var fólk jafnvel myndað við athafnir sínar. Lögregla hafi enn fremur fylgst með fólk á mótmælafundum og skráð niður nöfn þeirra sem þar voru.

Löggreglumaðurinn fyrrverandi segist vera hissa á þeim viðbrögðum sem hafi komið fram í þjóðfélaginu eftir að símar hafi verið hleraðir hjá stjórnsmálmönnum og þjóðþekktum einstaklingum á kalandstríðsárunum.

Á áttunda áratugnum hafi verið alkunna að algengt væri að símar voru hleraðir hjá fólk og fyrirtækjum.

Ósenilegt að hlerað hafi verið á heimilum

Hann segir að Símstöðin hafi alltaf verið vettvangur hlerana á þessum tíma og þykir ósenilegt að menn hafi komið fyrir sérstökum hlerunarþúnaði á heimilinum eða fyrirtækjum, til þess hafi alltaf verið of einfalt að hlera síma á sjálfi Símstöðinni.

Löggreglumaðurinn fyrrverandi fagnar því að skipuð hafi verið sérstök nefnd um símahleranir og segir nauðsynlegt að þessi mál komist upp á yfirborði.

Úrskurður Þórðar Björnssonar yfirsakadómara, 8. júní 1968

Samkvæmt upplýsingum þeim, sem fram koma í nefndu bréfi, þykir mega ætla að í sambandi við þennan fund geti komið til atferlis sem skaðað gæti öryggi ríkisins eða á annan hátt varðað við 88. eða 95. gr. almennra

hegningarlaga nr. 19/1940, sbr. 1. og 2. gr. laga nr. 47/1941. Er því fullnægt almennum skilyrðum í 47. gr. laga nr. 82/1961 fyrir úrskurði um hlustanir í síma.

Samkvæmt þessu og að öðru leyti með tilvísun til fyrrgreinds bréfs dómsmálaráðuneytisins þykir rétt að heimila til og með 27. júní nk. hlustanir á símtöl þau, sem fram fara frá eftirtöldum sínum hér í borg, til öflunar upplýsinga um þau efni sem í nefndu bréfi greinir.

Símanúmerin eru þessi: (þau sem nefnd voru í bréfi dóms- og kirkjumálaráðuneytis 1. júní 1968)."

Lagagreinarnar, sem vitnað var til, voru í landráðabálki hegningarlagnanna. Í 88. grein þeirra sagði að sektir, varðhald eða fangelsi biði þeirra sem stuðluðu að því að „erlent ríki byrji á fjandsamlegum tiltækjum við íslenska ríkið eða hlutist til um málfní þess“. Sama gilti um hvem þann sem ylli hættu á slíkri íhlutun „með móðgunum, líkamsárasum, eignaspjöllum og öðrum athöfnum“. 95. grein hegningarlagnanna kvað á um allt að sex ára fangelsisvist fyrir þann „sem smánar opinberlega eða hefur annars í frammískammaryrði, aðrar móðganir í orðum eða athöfnum, eða aðrum eiðandi aðdróttanir við aðra starfsmenn erlends ríkis, sem staddir eru hér á landi“.

Þórður
Björnsson.

Þjóðskjalasafn Íslands síðastliðið sumar og enginn hafði fengið að skoða. Í desember fékk Þór að kynna sér flest þessi gögn – en þó ekki öll.

Eitt skjalið, sem var enn hulið leynd, var löggreglusýrla frá 30. maí 1968. Og hver veit nema hún gæti skýrt ýmislegt í þessari sögu. Þótt aðgangur hefði ekki fengist að henni var eftirfarandi upplýsingar að finna í greinargerð um gögnin:

„Skýrlan geymir frásögn einstaklings af orðrómi sem honum hafi borist um undirbúning mótmæla vegna væntanlegs fundar NATO í Reykjavík 24. til 26. júní 1968.“ Jafnframt var tekið fram að með skýrslunni væri fylgiseðill til ráðuneytisstjóra dóms- og kirkjumálaráðuneytis, dagsettur 31. maí 1968.

Mikilvægt púsl í heildarmyndina

Er hér ekki komið mikilvægt púsl í heildarmyndina? Hver var orðrómurinn? Við vitum að snemma í júní veitti yfirsakadómari löggreglu heimild til að hlera 18 símanúmer. Þar á meðal voru símar alþingismannanna Lúðvíks Jósepssonar og Magnúsar Kjartanssonar, auk nokkurra annarra heimasíma. Þingmennirnir höfðu hvergi komið nærrí atburðunum á hafnarbakkanum og gátu vart talist líklegir til að skipuleggja óeirðir. En voru þeir nú bendlaðir við eitthvað misjafnt? Eða aðrir einstaklingar sem hlera skyldi hjá?

Í Óvinum ríkisins gat ég til dæmis ekki

tveggja símanúmera sem úrskurðað var um hlerun í sumarið 1968. Ég áttældi mig hreinlega ekki á því hvers vegna ástæða þótti til að fylgjast með þeim sem voru skráðir fyrir þeim númerum. Eiga númerahafarnir – eða afkomendur þeirra – rétt á því núna að vita að úrskurðað var um hlerun hjá þeim fyrir tæpum 40 árum?

Hin ópekkta söguhetja

Og hver var einstaklingurinn sem greindi frá orðrómunum? Sá sem „kjaftaði frá“ eða „varaði við“, eftir því hvernig á málið er litið. Sé sú ópekkta söguhetja enn á lífi fær hún vonandi að ráða því sjálf hvort hún kemur fram í dagsljósið næra 40 árum síðar þótt aðrar upplýsingar í skýrslunni hljóti að verða opinberar. Tilkynni borgarar landsins löggreglunni að þeir hafi komist að áformum um refsivert athæfi verða þeir að geta treyst því að þeir njóti nafnleyndar ef þeir vilja.

Á móti verður auðvitað að treysta því að lögreglan vegi og meti allar upplýsingar sem henni berast, leggi ekki trúnað á hvað sem er og vísi sögusögnum á bug ef því er að skipta. Innantómur orðrómur má ekki ráða því að gripið sé til vafasamra örþrifaráða sem brjóta á rétti borgaranna.

Fróðlegt verður því að sjá, þegar þar að kemur, hvaða upplýsingar leynast í löggreglusýrlunni góðu frá 30. maí 1968. En vart getum við þó sagt að þá verði hún sögð, sagan öll. Það gerist aldrei. ●

Víða á Vesturlöndum varð allt vitlaust í átökum mótmælenda og löggreglu. Þessi mynd var tekin í París sumarið 1968.

